

חלק דמו דרוש¹

סוגיית הנקמה והצדק האלקי

וְהִלַּךְ וְדָבַר: קוֹם, הָרֵב אֶת רִיבִי.
 קוֹם, הָרֵב אֶת רִיבִי, כִּי צָחַק מִתְרִיבִי.
 אֵל תִּטְשֵׁנִי הַיּוֹם. אֵל תֹּאמֶר שָׁכַב, בְּנִי, שָׁכַב.
 קוֹם וּרְאֵה אֶת עֲלֵבוֹן עַבְדְּךָ מִצָּרָיו.

קוֹם, הָרֵב אֶת רִיבִי! מִעֶפֶר, מִכּוֹכִים,
 צַעֲקוּ לְךָ דְּמֵי עַבְדְּךָ הַשְּׁפוּכִים.
 קוֹם הָאֵב! קוֹם וּטְרוּף! כִּי עַל כֵּן אָתָּה אָב!
 כִּי יֵשׁ קֶץ לְעֵלְבוֹן עַבְדְּךָ מִצָּרָיו!

(נתן אלתרמן, הטור השביעי)

ראשי פרקים

א. ה' יקום דמם – פתיחה

ב. דיני שפיכות דמים – סקירה

השאלות

וכי יזיד איש – הנקמה

ואשר לא צדה – הגלות

ונכפר להם הדם - עגלה ערופה

ושפך את דמו וכסהו בעפר - כיסוי הדם

שיהיה נוקם ונוטר

הרלוונטיות של גואל הדם

א. ה' יקום דמם - פתיחה

המאורעות שפקדונו בשנים האחרונות לימדונו את עוצמתם ותקפם של ציוויים אלוֹקיים, קדמוניים ככל שיהיו. "והוא יהיה פרא אדם", התכונה שנצרכה בגזעו של ישמעאל, נתגלתה לעין-כל בכל מלא רשעותה ואכזריותה. הרג ללא אבחנה של נשים ופעוטות, הכחדה של משפחות שלמות במפלצתיות נוראה; דברים שנאסרו עלינו אפילו ביחס לבעלי חיים, נעשו על ידם השכם והערב: "לא תקח האם על הבנים", "אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד". תפילות שנאמרות בשגרה קבלו שוב משמעות

1. מתוך זמר לרבינו אברהם אבן עזרא. הזמר הידוע כ'צמאה נפשי' נמצא בזמירות לליל שבת, השורה ממנה נלקחה הכותרת מצונזרת ברוב הזמירונים: "הלוא חלקך מראש, חלק דמו דרוש, שפוך אף על ראש, השעיר החי".

מציאותית, ממשית: "חמול עלינו ועל עוללינו וטפנו", "עשה למען טבוחים על יחודך... למען באי באש ובמים על קידוש שמך". ועל גבי כל אלה, הזעקה-הדרושה הנוראה כלפי רבונו של עולם: "אבינו-מלכנו! נקום נקמת דם עבדיך השפוך!".

מסתבר, שהנקמה שאנו מתפללים אליה לא תנחת על ראשי המחבלים משמים, אלא אנו נדרש להביא אותה עליהם בידינו. האם אנו מסכימים ומזדהים עם תפילה זו שאנו מוציאים מפינו?

סוגיית הנקמה נדרשה לפתחנו כאשר החל צה"ל להנהיג את מדיניות החיסולים כלפי מחבלים; היו שטענו שהחיסולים אינם מוסריים מפני שהם לובשים מימד של נקמה, ואם נועדו החיסולים להעניש את המחבלים כי אז אין זה מסמכותו של הצבא, אלא על הצבא להביא את המחבלים חיים בפני בית משפט. כך נהגו לדוגמא במבצעי הליניץ' האכזרי ברמאללה; אמנם הפתיעו אותם בשנתם, אך לא הניחו להם להמשיך בה לנצח אלא הביאו אותם בפני בית משפט. כך נולד המושג התקשורתי 'סיכול ממוקד', שמשמעותו הריגת מחבל שנמצא כעת בדרך לפיגוע ומוגדר במינוח 'פצצה מתקתקת', ואותו אכן מותר להרוג על פי קריטריון מוסרי ומשפטי נאור.

אין המאמר מתיימר לברר הלכה בנושא, אלא לברר עקרונות מוסריים-אלוקיים דרך עיון בסוגיית גואל הדם - מן הציוויים המוסריים הקדמוניים שטבע הקב"ה בתורה ובעולם, ועד להתבטאותם של עקרונות מוסריים קדומים אלו בפרטי התורה שבעל פה – ומתוך כך לשפוך אור על סוגיות מוסריות אקטואליות לימינו.

ב. דיני שפיכות דמים - סקירה

מִפֶּה אִישׁ יָמַת מוֹת יוֹמָת:

וְאִשׁוֹר לֹא צָדָה וְהַאֲלֹהִים אָנָּה לְיָדוֹ וְשִׁמְתִי לָךְ מְקוֹם אֲשֶׁר יָנוֹס שְׁמָה:

וְכִי יָזַד אִישׁ עַל רֵעֵהוּ לְהַרְגוֹ בְּעָרְמָה מֵעַם מְזַבְּחֵי תִקְוָנוּ לְמוֹת: (שמות כ"א, י"ב-י"ד)

אלו הם דיני הרוצח כפי שמופיעים בתמצית בפרשת משפטים². נרחיב בהם מעט ונשרטט את גדריהם, ולאחר מכן ננתחם.

1. הרוצח במזיד חייב מיתה על ידי גואל הדם. הרמב"ם לא מונה את תפקידו של גואל הדם במנין המצוות, אך פוסק זאת להלכה במשנה תורה³. הרמב"ן משיג עליו וטוען שזו מצות עשה:

שנצטוינו בענין הרוצח אחרי שנתחייב מיתה בבית דין שיבקשנו גואל הדם וירדוף אחריו וינקום נקמתו ממנו, שיביא אותו לבית דין ויומת כמשפטו, או שירצח אותו הגואל אם לא יוכל לו בית הדין ואם אין לו גואל דם שיעמידו לו בית דין אדם ממונה מהם לרדוף אחריו ולהיות גואל דמי הנרצח, והוא אמרו יתברך: גואל הדם הוא ימית את הרוצח בפגעו בו. (השגות לספר המצוות, עשה י"ג)

2. וביתר הרחבה – במדבר ל"ה ודברים י"ט.

3. הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק א, הלכה ב: "מצוה ביד גואל הדם שנאמר: גואל הדם הוא ימית את הרוצח".

2. הרוצח בשוגג שקרוב לפשיעה או לאונס, פטור, אך ישנה הבחנה ביניהם - הקרוב לאונס פטור ונחשב נקי ואסור לגואל הדם לשלוח בו יד; לעומתו הקרוב לפשיעה, שבית הדין לא יכולים להוציאו להורג בהליך משפטי פורמלי, מסור ביד גואל הדם ולא ניתנת לו האפשרות להסתתר בעיר המקלט. כך ראינו ברמב"ן המובא לעיל: "שירצח אותו הגואל אם לא יוכל לו בית הדין", וכך גם פוסק הרמב"ם⁴.

3. הרוצח בשוגג חייב לגלות לאחת מערי המקלט עד מות הכהן הגדול, ורק שם הוא מוגן מנקמתו של גואל הדם. אם יצא מעיר המקלט מותר לגואל הדם להורגו.

המקומות היחידים בהם מוגן הרוצח בשוגג הם עיר המקלט, ובאופן מפתיע מאוד גם המזבח⁵, המהווה מעין עיר מקלט בזעיר אנפין:

המזבח קולט שהרי נאמר בהורג בזדון (שמות כ"א י"ד) מעם מזבחי תקחנו למות מכלל שההורג בשגגה אינו נהרג במזבח, לפיכך ההורג בשגגה וקלטו מזבח והרגו שם גואל הדם הרי זה נהרג עליו כמי שהרגו בתוך עיר מקלטו. (רמב"ם הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק ה' י"א)

4. כל הדינים הנוגעים לגואל הדם הנם עקרוניים, ומקבלים תוקף מעשי רק לאחר דיון ופסיקה בבית הדין הגדול בירושלים, כמו שראינו ברמב"ן לעיל: "וינקום נקמתו ממנו, שיביא אותו לבית דין ויומת כמשפטו"; ובמקום נוסף (ויקרא כ"ד י"ט) אומר: "שיהיה נוקם ונוטר לו עד שיגאל דמי אחיו מידו, על פי בית דין המורים במשפטי התורה". על פי האמור, אין נקמה ספונטנית-מיידית של גואל הדם ברוצח.

5. דיני רוצח נמצאים בתחום לא ברור, האם הם שייכים לדינים שבין אדם לחבירו או למצוות שבין אדם למקום? שהרי, אמנם פגע האדם בחבירו, פגיעה שאין קשה ממנה, אך למי הוא יפרע את חובו? ההרוג כבר לא קיים, וכיצד ניתן בכלל ניתן לפצות על מעשה כזה, האם בממון או בדברי תנחומים? מעיון בדיני הנפשות אנו מוצאים בהם שייכות כפולה, ונראה שהתורה הלבישה עליהם את החומרות של שני הצדדים, הן מצד בן אדם לחבירו, והן מצד בן אדם למקום.

כל חוטא במזיד בתורה שדינו מוות יוצא להורג אך ורק בשני עדים והתראה ברורה וודאית, לא כן הרוצח במזיד, הוא יוצא להורג בכל מקרה, ואם אין שני עדים או התראה מושלמת, הרי הוא מוצא להורג בעקיפין:

4. הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק ו, א-ד: שלשה הם ההורגים בלא כוונה, יש הורג בשגגה והעלמה גמורה וזהו שנאמר בו ואשר לא צדה ודינו שיגלה לערי מקלט וינצל כמו שביארנו.

יש הורג בשגגה ותהיה השגגה קרובה לאונס והוא שיארע במיתת זה מאורע פלא שאינו מצוי ברוב מאורעות בני אדם ודינו שהוא פטור מן הגלות ואם הרגו גואל הדם נהרג עליו.

יש הורג בשגגה ותהיה השגגה קרובה לזדון והוא שיהיה בדבר כמו פשיעה או שהיה לו להזהר ולא נזהר, ודינו שאינו גולה, מפני שעונו חמור אין גלות מכפרת לו ואין ערי מקלט קולטות אותו שאינן קולטות אלא המחוייב גלות בלבד. לפיכך אם מצאו גואל הדם בכל מקום והרגו פטור.

5. פרטי דין המזבח מופיעים ברמב"ם הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק ה יב-יד: אין קולט אלא גגו של מזבח בית העולמים בלבד ואינו קולט אלא כהן ועבודה בידו אבל זר או כהן שאינו עובד בשעה שנהרג או שהיה עובד ולא היה על גגו אלא סמוך למזבח או אוחו בקרנותיו אינו נקלט.

וכל מי שקלטו המזבח אין מניחין אותו שם אלא מוסרין לו שומרין ומגלין אותו לעיר מקלטו. במה דברים אמורים במחוייב גלות, אבל מי שפחד מן המלך שלא יהרגו בדין המלכות או מבית דין שלא יהרגו בהוראת שעה וברח למזבח ונסמך לו ואפילו היה זר הרי זה ניצל, ואין לוקחין אותו מעל המזבח למות לעולם אלא אם כן נתחייב מיתת בין דין בעדות גמורה והתראה כשאר כל הרוגי בית דין תמיד.

ההורג נפשות ולא היו שני העדים רואין אותו כאחת אלא ראהו האחד אחר האחד, או שהרג בפני שני עדים בלא התראה, או שהוכחשו העדים בבדיקות ולא הוכחשו בחקירות, כל אלו הרצחנין כונסין אותן לכיפה ומאכילין צר אותן לחם ומים לחץ עד שיצרו מיעיהן ואחר כך מאכילים אותן שעורים עד שכריסם נבקעת מכובד החולי.

ואין עושין דבר זה לשאר מחוייבי מיתת בית דין אלא אם נתחייב מיתה ממיתין אותו ואם אינו חייב מיתה פוטרין אותו, שאע"פ שיש עונות חמורין משפיכות דמים אין בהן השחתת ישובו של עולם כשפיכות דמים, אפילו ע"ז ואין צריך לומר עריות או חילול שבת אינן כשפיכות דמים, שאלו העונות הן מעבירות שבין אדם להקב"ה אבל שפיכות דמים מעבירות שבינו לבין חבריו, וכל מי שיש בידו עון זה הרי הוא רשע גמור ואין כל המצות שעשה כל ימיו שקולין כנגד עון זה ולא יצילו אותו מן הדין שנאמר אדם עשוק בדם נפש וגו'. (רמב"ם הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק ד', ח-ט)

הרמב"ם תולה את היחס המחמיר מאוד לדיני נפשות בשונה מיתר חייבי מיתות, שנוטים להקל בהם, בכך שכל חייבי מיתות חטאם הוא מול הבורא, ואילו רצח, זהו חטא שבין אדם לחבירו. אולם, אם מתייחסים לדיני נפשות כדינים שבין אדם לחבירו, היו מצפים שחז"ל ידרשו בהם ככל הדינים שבין אדם לחבירו: נפש תחת נפש – ממון. אך חז"ל לא דורשים כן ולא בכדי, התורה בפירושה אוסרת לפטור את הרוצח תמורת תשלום, וכך מסביר זאת הרמב"ם:

ומוזהרין בית דין שלא ליקח כופר מן הרוצח ואפילו נתן כל ממון שבעולם ואפילו רצה גואל הדם לפטרו שאין נפשו של זה הנהרג קנין גואל הדם אלא קנין הקב"ה⁶. (הלכות רצח ושמירת נפש, א', ד')

לפי הרמב"ם, מחמירים בדיני רוצח ולא מוותרים לו, מפני שלכאורה הוא פגע בקב"ה ולפגיעה כזו אין מחילה והקלה.

ניתן למצוא את כפילות התחומים הזה גם בדיני שגגת רוצח. בעבירות שבין אדם למקום שנעשו בשגגה נתנה התורה אפשרות לאדם לכפר על מעשהו בקרבן חטאת, לעומת זאת אדם שהזיק לחבירו בשגגה מתחייב לפצותו, כי כלפי החברה חייב אדם על הכל מלבד אונס⁷ - "אדם מועד לעולם בין שוגג בין מזיד בין ער ובין ישן" (בבא קמא, פרק ב' משנה ו'). הרוצח בשגגה לא יכול לכפר על חטאו על ידי קרבן חטאת, שהרי פגע בחבירו, אך גם לא יכול לפצות את הנרצח, שהרי דין זה של חיוב פיצויים על שגגה ברור לגבי נזקים ממוניים שאדם גורם לחבירו - אך אדם שנוטל נפשו של אדם אחר, כיצד יוכל לפצותו? כלפי מי ובמה מפצים על נטילת החיים? ואכן על הרוצח בשגגה נגזר עונש ייחודי, שאין דומה לו בתורה, עונש גלות.

אם בגלות היה מתכפר עונשו של הרוצח בשגגה, דיינו. אך מתברר שהגלות בעיר המקלט אינה רק גלות לרוצח, אלא גם מעצר הגנה, כי גם בהיותו בעיר המקלט לא סר ממנו איום הנקמה על ידי גואל

6. ייתכן שעל פי המדרש בבראשית רבה (וילנא) פרשה לד"ה יד שופך דם: "דרש ר"ע: כל מי שהוא שופך דמים מעלים עליו כאלו הוא ממעט את הדמות".

7. מדובר על פעולת נזק ישירה שהאדם עושה ולא על מקרה כגון שואל שחייב באונסין.

הדם. ביום שיצא הרוצח מעיר המקלט אין לו דמים, וקרובו של הנרצח מורשה (ואולי אף מצווה⁸) לגאול את דם קרובו על ידי דמו של הרוצח. יוצא, שעונש הגלות לא מכפר לחלוטין על מעשה הרצח, אלא חרב הנקמה תלויה ועומדת מעל ראשו עד שימלא את עונש הגלות.

ג. השאלות

כל הדינים הללו מעוררים סימני שאלה גדולים. ראשית, מצות גאולת הדם נראית מאוד יצרית ומנוגדת להדרכות התורה שדרכיה דרכי נעם והיא מצוה על האדם להתגבר על דחפיו הרגשיים. נראה גם שהיתר זה של בן המשפחה⁹ לנקום ברוצח כאשר חם לבבו מנוגד לעקרון מוסרי מפורש, שלא לנקום ולנטור, ובכלל, מה הערך בנטילת נשמה תחת נשמה, במיוחד כאשר הרוצח לא התכוון, וכי לא מספיק שאיבדנו נשמה אחת מן העולם? איזה תיקון או איזו תועלת יצמחו מהריגת נפש נוספת?

לגבי עונש הגלות, עולה השאלה, מדוע הרוצח בשגגה צריך לגלות ממקומו? איזו כפרה יש בגלות שמכפרת לו, אפילו באופן זמני, על המיתה בידי גואל הדם¹⁰?

היה ניתן לומר, שמצוות גאולת הדם, אינה מצוה אלא מעין היתר של "דברה תורה כנגד יצר הרע". לבכם של משפחת הנרצח חם בקרבם והם דורשים נקמה, על כן נתנה להם התורה אפשרות לפרוק את זעמם בהיתר על מנת למנוע, אולי, מעגל דמים אין-סופי בין המשפחות. אולם, טענה זו לא מתיישבת על הדעת משתי סיבות. ראשית, משום שאפילו במקרה של שגגה ישנה דעה הסוברת שמצוה על גואל הדם להרוג את הרוצח, והרי לא סביר שמשפחתו של הנרצח בשגגה מעוניינת בנקמה בצורה כה עזה שלא ניתן לרסן אותם. שנית, מפני שהתורה מחייבת את גואל הדם להרוג את הרוצח ולא משאירה זאת לבחירתו, ואפילו אם מסכימה משפחת הנרצח לעשות 'סולחה' עם הרוצח, אסור להם למחול על דמו על פי דיני התורה. כמו שמסביר הרמב"ם בטעמי המצוות:

אם פגע בגוף פוגעים בגופו, ואם פגע בממון פוגעים בממונו, ויש לבעל הממון למחול ולסלוח. אבל הרוצח דוקא מחמת חומר פשעו אינו נסלח לו כלל, ואין לוקחים ממנו כופר, ולא רץ לא יכופר לדם אשר שופך בה כי אם בדם שופכו. ולפיכך אפילו נתקיים הנהרג שעה או ימים והוא מדבר ודעתו נכונה עליו, ואמר הניחו להורגי כבר מחלתי לו וסלחתי לו, אין שומעין לו, אלא נפש תחת נפש בהכרח, תוך שויון קטן וגדול, עבד ובן חורין, החכם והסכל, כי אין בכל פשעי האדם יותר חמורה מזו. (מורה הנבוכים חלק שלישי מא)

נראה אם כן, שגאולת הדם היא מצוה ולא רשות, לכתחילה ולא בדיעבד, התורה מעוניינת שגואל הדם ירצח את הרוצח. הייתכן שהמושג 'גאולת דם', אשר מזכיר לנו התנהגויות פרימטיביות של שבטים מדבריים פראיים, נמצא בתורתנו הקדושה כמצווה?

8. **מכות יב, ע"א:** "רוצח שיצא חוץ לתחום וכו'. ת"ר: ורוצח גואל הדם את הרוצח - מצוה ביד גואל הדם. אין גואל הדם, רשות ביד כל אדם, דברי רבי יוסי הגלילי" וכן **רש"י על במדבר ל"ה, יט.**

9. שאלה נוספת שמתבקשת היא מדוע דוקא קרובו של הנרצח הוא זה שמצווה לגאול את דמו ומה פירוש הביטוי "גואל הדם", את מי הוא גואל? השאלה לא נכנסת ברצף המאמר ולכן נתייחס אליה בצורה צדדית.

10. גם פה ישנה שאלה נוספת המתבקשת שנעסוק בה באופן צדדי: מדוע גם המזבח מתפקד כעיר מקלט בזעיר אנפין בהגנה על הרוצח מפני גואל הדם?

ד. וכי יזיד איש - הנקמה

על מנת לנסות ולהבין את יחס התורה לשפיכות דמים, נעיין במקור הראשון שבו יחס זה מופיע כציווי מפורש: מיד לאחר המבול, כאשר יוצאים נח ובניו מן התיבה, מצווה הקב"ה אותם ואת הבריאה כולה בצרור של ציוויים מוסריים שמהווים מסקנה לנפילתו הקשה של דור המבול והתחלה של התקדמות מוסרית של העולם מהמעמקים בו הוא נמצא. בתוך יישור הקו המוסרי הזה, שמוטבע בטבע העולם ובמוסר האנושי, מופיע גם היחס לשפיכות דמים:

וְאִךְ אֶת דַּמְכֶם לְנַפְשֵׁיכֶם אֶדְרֹשׁ מִיָּד כָּל חַיָּה אֲדַרְשְׁנֶנּוּ וּמִיָּד הָאָדָם מִיָּד אִישׁ אֶחָיו אֶדְרֹשׁ אֶת נַפְשׁ הָאָדָם: שֹׁפֵךְ דָּם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ? שֹׁפֵךְ פִּי בְצַלְמֵ אֱלֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם: (בראשית ט' ה-ו)

אנו רואים שכבר מקדם גזור הקב"ה בטבע העולם שכפרה אחת יש לרצח: "שופך דם האדם... דמו ישפך". העקרון הזה, של נפש תחת נפש מופיע שוב בתוך אחת מפרשיות שפיכות הדמים המוזכרות לאחר מתן תורה:

וְלֹא תַחְנִיפוּ אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲתֶם בָּהּ כִּי הָדָם הוּא יַחְנִיף אֶת הָאָרֶץ וְלֹאֲרֹץ לֹא יִכְפַּר לְדָם אֲשֶׁר שֹׁפֵךְ בָּהּ כִּי אִם בְּדָם שֹׁפְכוֹ: (במדבר ל"ה לג)

בשני מקורות מופיע עקרון הנקמה, אך בטעמים שונים. בפרשת נח מופיע הטעם "כי בצלם אלוקים עשה את האדם"¹¹, ובפרשיית ערי המקלט מופיע הטעם "לארץ לא יכופר". לא מובן איזו כפרה דרושה לארץ ועל מה, אך ברור בעליל שישנו קשר, שיוסבר בהמשך, בין הכפרה על הרצח לבין הארץ. שפיכות הדם פוגעת בארץ, ואין לארץ כפרה אלא בדמו של הרוצח. החובה לנקום את דמו של הנרצח היא חלק ממערכת אלוקית שהוטבעה בעולם, שהרי האדם נברא בצלם אלוקים, וללא הנקמה הזו אין כפרה לאדמה שעליה נשפך הדם, ולא ישתוק קול הדם הצועק מן האדמה. יסוד זה מופיע במקומות נוספים במקרא¹² ובמדרשי חז"ל¹³. אחד מהם בשירת האזינו, בו מוזכר באופן מפורש השורש נ-ק-ם:

11. במאמר לא נרחיב בטעם זה, והרוצה להרחיב יעיין בראשית ד', טו; רש"י ורמב"ן על המקום; וכן רמב"ן על במדבר י"ד, ט. בולט הדבר, שבסיפור קין באים לידי ביטוי שני הטעמים, צלם אלוקים (באות קין, על פי המקורות לעיל) וכפרת האדמה, שעליה נרחיב בהמשך המאמר.

12. בשמואל ב', כא, בעקבות הרג גבעונים על ידי שאול יש רעב שלוש שנים והארץ לא מצמיחה את יכולה ודוד שואל את הגבעונים "ובמה אכפר וברכו את נחלת ה'", כלומר, שכפרת הרוגיהם מכוונת כלפי הארץ. והכפרה באה על ידי נקמה בבני ביתו של שאול (שזה קשור גם לגאולת הדם, שלא רק קרוב המשפחה גואל, אלא שגם על ידי הרג קרוב המשפחה של הרוצח באה הגאולה).

13. רד"ק יחזקאל כ"ד, ז: "למה היה כל זה העונש כי דמה בתוכם היה, כי הדמים ששפכו בה בחנם מגולים הם והם מעוררים העונש והמשפט ובודרש כי על דם זכריה נאמר שראהו רב טבחים רותח והרג עליו אלפים ורבות זהו שאמר להעלות חמה ולנקום נקם" ודבריו על בסיס המדרש איכה רבה (וילנא) פרשה ב, ד"ה ד' "בלע ה'".

מכילתא דרבי ישמעאל בשלח - מס' דשירה בשלח פרשה ט' ד"ה נטית ימינך: ד"א נטית ימינך תבלעמו ארץ מגיד שהים זורקן ליבשה והיבשה זורקתן לים, אמ' היבשה ומה אם בשעה שלא קבלתי אלא דם הבל שהוא יחידי נאמר לי ארורה האדמה וגו' (בראשית ד' י"א) עתה איך אוכל לקבל דמן של אכלוסין הללו עד שנשבע לה הקב"ה שאיני מעמידך בדין.

הַרְנִינוּ גוֹיִם עִמוֹ פִּי דָם עֲבָדָיו יִקּוּם וְנִקָּם יָשִׁיב לְצַרְיוֹ וְכִפֵּר אֲדָמָתוֹ עִמוֹ: (דברים ל"ב מ"ג)

מהפסוק מובן באופן מפורש, שנקמת דם עבדיו של הקב"ה נעשית על ידי "נקם ישיב לצריו", ורק באופן זה של נקמת נפש תחת נפש, דם תחת דם, מתכפר לאדמה. גם הרשב"ם על הפסוקים הללו מסבירם בהקשר של נקמה ואדמה:

וכפר אדמתו עמו - יקנח דם עמו מן האדמה על ידי שפיכת דם אויבים, כדכתיב ולא רץ לא יכופר בדם אשר שופך בה כי אם בדם שפכו.

את המודל הזה, שעל הרוצח לשלם על מעשהו בחייו, טבע הקב"ה בטבע העולם¹⁴ ובמוסר האנושי; אך כמו כל צו מוסרי שמסור ללב האדם בלבד, גם הוא מופיע בעולם עטוף בקליפות של כעס ופורקן יצרי. לכן, אין התורה מסתפקת בציווי הראשוני שנטבע בעולם ובמוסר האנושי, אלא חוזרת שוב על עיקרון קדום זה כמצווה המבוררת לכל פרטיה בדיני רוצח.

ה. ואשר לא צדה - הגלות

על מנת לבחון האם כנים דברינו, וישנה מערכת כזו שקושרת בין הארץ לבין שפיכות הדמים, עלינו להיות מסוגלים להצביע על הקשר הזה בדיני שפיכות דמים לצורותיהם השונות. לדין הנקמה ברוצח ישנה אלטרנטיבה מופחתת, גלות לרוצח בשגגה. הגלות לא מחליפה את הנקמה לחלוטין, שהרי אם יצא הרוצח מעיר מקלטו הוא מסכן את חייו, אלא מהווה מניעה זמנית למימושה. אם אכן קיימת מערכת תגובה בין הארץ לשפך הדם אשר עליה, נצטרך למצוא קשר בין הארץ לדיני רוצח בשגגה. נעיין בסיפור הרצח הראשון בעולם, בפרשת בראשית, סיפור קין והבל:

וַיֹּאמֶר קַיִן אֶל הֶבֶל אָחִיו וַיְהִי בְהִיּוֹתָם בַּשָּׂדֶה וַיִּקָּם קַיִן אֶל הֶבֶל אָחִיו וַיַּהַרְגֵהוּ: וַיֹּאמֶר ה' אֵל קַיִן אֵי הֶבֶל אָחִיךָ וַיֹּאמֶר לֹא יָדַעְתִּי הֲשֹׁמֵר אָחִי אָנֹכִי: וַיֹּאמֶר מָה עָשִׂיתָ קוֹל דְּמֵי אָחִיךָ צֹעֲקִים אֵלַי מִן הָאֲדָמָה: וְעַתָּה אָרוּר אָתָּה מִן הָאֲדָמָה אֲשֶׁר פָּצְתָה אֶת פִּיהָ לְקַחַת אֶת דְּמֵי אָחִיךָ מִיָּדְךָ: פִּי תַעֲבֹד אֶת הָאֲדָמָה לֹא תִסַּף תֵּת פִּתְּהָ לָךְ נָע וְנָד תִּהְיֶה בְּאָרֶץ: (בראשית ד' ח'–י"ב)

זהו סיפור הרצח הראשון בהיסטוריה העולמית, ועל כן תגובת ה' לרוצח הבל נושאת בתוכה הרבה יותר ממשמעות מקומית בלבד כלפי קין, זהו צו מוסרי לדורות. הסיפור של מעשה קין ועונשו דומה

14. כך מופיע ברמב"ן בראשית ט', ו: ויתכן שיהיה טעם "מיד כל חיה", שתהיה הנקמה בשופך הדם מיד כל חיה, כמו כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה. ואמר, אך דמכם אדרוש ואנקום אותו ביד כל חיה, כי אשלה ברוצח כל חית הארץ ואשלה בו גם האדם ולא ינצל מידם, וכמוהו מכל צוררי הייתי חרפה מידם, זה חלק אדם רשע מאלהים ונחלת אמרו מאל. וכן במדרש אגדה (בובר) בראשית פרק ט ד"ה [ה]: "ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש". בזמן שתהרגו הנפש בסתר שלא ידע אדם בו כי אם הרוצח בלבד, ואעפ"כ שלא ידעו בו בית דין שיהרגו אותו אני אדרוש דמו של נהרג. "מיד איש אחיו אדרוש את נפש האדם". כיצד? מזמין הקב"ה זה שהרג שוגג וזה שהרג במזיד לפונדק אחד, זה שהרג במזיד למטה מן הסולם, וזה שהרג בשוגג למעלה על ראש הסולם, נופל אותו של מעלה על של מטה וממית אותו של מטה, ומחייבין אותו לגלות, נמצא זה גולה וזה נהרג.

באופן כמעט מושלם¹⁵ לעונשו של הרוצח בשגגה - הקב"ה מעניש את קין בגלות, וכאשר קין מפר אותה הוא נדון למוות¹⁶ כמו רוצח העוזב את עיר מקלטו – על כן ראוי לעיין בו היטב.

מפשט הכתובים נראה כי מעשה הרצח פגע באיזושהו אופן בארץ - "קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה" ו"ארור אתה מן האדמה אשר פצתה את פיה" - ומתוך כך עונשו של קין יבוא מן האדמה, שלא תתן לו פירות ושלא יזכה לנחלת קבע עליה. הרמב"ן מרחיב בניתוח עונשו של קין:

ויתכן שאררו מן האדמה שלא תתן היא באחוזותיו, ועץ השדה לא יתן אליו פריו. מעצמה כחה אליו, תאנה וגפן לא יתנו חילם,

וחזר ואמר גם כן כי תעבוד אותה לחרוש ולזרוע לא תוסף תת כחה לך כאשר בתחלה, והנה הן שתי קללות באומנתו.

והשלישית שיהיה נע ונדר בה. והטעם, שלא ינוח לבו ולא ישקוט לעמוד במקום אחד ממנה, אבל יהיה גולה לעולם, כי עונש הרוצחים גלות: (רמב"ן על בראשית ד' י"א)

הרמב"ן מציין שהעונש שניתן לקין היה מורכב משלושה עונשים שהמשותף להם, שכולם מהוים תגובה של האדמה. שני העונשים הראשונים קשורים ליחס האדמה אליו בנתינת פירות; האדמה לא תניב פירות מעצמה וגם כאשר יעמול ויגע להוציא לחם מן הארץ, תבגוד בו האדמה ולא תתן תנוכתה בעין יפה. העונש השלישי הוא, שקין לא ישכון יותר במקום אחד, אלא יחיה מעתה את שארית חייו בגלות והארץ תסרב לתת לו עליה משכן של קבע.

ניכר בעליל שישנה מערכת תגובה של הארץ לרצח של קין. הארץ שספגה אליה את דמו של הבל הנרצח, "קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה", לא מוכנה יותר לסבול את נוכחותו של קין עליה או לתת לו פירות. האדמה לא מהווה תפאורה דוממת לסיפור קין והבל, אלא מגיבה לארוע הקשה שהתרחש עליה. הרמב"ן בהמשך דבריו מסביר את תגובת האדמה:

וטעם אשר פצתה את פיה - לאמר, אתה הרגת את אחיך וכסית את דמו באדמה, ואני אגזור עליה שתגלה את דמיה, ולא תכסה עוד על הרוגיה, כי תענש בה ובכל אשר תכסה בה, כגון הזריעה והנטיעה. וזה עונש כל שפיכות דם בארץ, כענין שכתוב (במדבר לה לג) כי הדם הוא יחניף את הארץ, וחנופת הארץ מארה בפירותיה, כענין מהיותם בא אל ערימת עשרים והיתה עשרה, בא אל היקב לחשוף חמשים פורה והיתה עשרים (חגי ב טז).

על פי הרמב"ן, קין כיסה את דמו של הבל באדמה על מנת להסתיר את המעשה הנורא שביצע, והקב"ה גזור על האדמה שלא תשתף פעולה בנסיון כיסוי זה, אלא תגלה את עוונתו של קין בכך שלא תתן לו מנוחה עליה ולא תוציא לו פירות. נגזר על האדמה להגיב לשפיכות דמים 17 שמתרחשת עליה

15. כמעט מושלם, מפני שלכאורה היה קין רוצח במזיד, ולכן דינו היה צריך להיות מוות ולא גלות, ואכן חז"ל התייחסו לשאלה זו ואף נתנו לה מענה: "ויאמר לו ה' לכן כל הורג קין, ר"י ורבי נחמיה, ר"י אומר: נתכנסו בהמה חיה ועוף לתבוע דמו של הבל, אמר להן לכן אני אומר כל הורג קין יהרג... ר' נחמיה אמר לא כדין של רוצחנין דינו של קין, קין הרג ולא היה לו ממי ללמוד, מכאן ואילך כל הורג קין יהרג" (בראשית רבה (וילנא) פרשה כב ד"ה יב).

16. דמו של הבל ננקם בסופו של דבר, כאשר למך הורג את קין. נראה בעליל שזו תוצאה של בניית העיר על ידי קין "ויהי בונה עיר" (בראשית ד', יז), שזוהי הפרה של העונש שקיבל מהקב"ה "נע ונדר תהיה בארץ".

17. הארץ מגיבה? וכי יש לארץ רצון ובחירה? הרב חרל"פ במעניי הישועה חלק ג', לא: "בתחילת היצירה היה לכל הנבראים כח של בחירה, כמו שאמרו (חולין ס, ע"א): "כל מעשה בראשית לדעתן נבראו", אולם תיכף עם התהוות הנבראים נלקח כח הבחירה מכל

ולבטא את מחאתה, ולא רק כנגד קין מכוונת גזירה אלוקית זו, אלא כנגד כל שפיכות דם בארץ מעתה ועד עולם. עקרון זה מסביר הרמב"ן גם על הפסוק שהביא כראיה לדבריו "ולא תחניפו את הארץ אשר אתם בה כי הדם הוא יחניף את הארץ" (במדבר ל"ה ל"ג):

וענין החנופה הוא הנאמר בקללות (דברים כח לח-מ), זרע רב תוציא השדה ומעט תאסוף, כרמים תטע ועבדת ויין לא תשתה, זיתים יהיו לך ושמן לא תסוך, כל עצך ופרי אדמתך יירש הצלצל... וענין הטומאה, שתהיה הארץ טמאה ולא ישכון בה כבוד השם בהיות בה דם נקי שלא נתכפר בדם שופכו.

רואים אם כן, שבמקרה של רצח קין באופן פרטי, ובכל מעשה שפיכות דם בכלל, גזר הקב"ה על האדמה לא לכסות על הדם, אלא להוקיע את הרוצח בהגלותה אותו מעליו ובמניעת פירותיה לו. ענין זה מתקבע בתורה למצוה, שעל הרוצח בשגגה לגלות ממקומו לעיר המקלט ואם הוא לא גולה, אין לו תקנה אלא הנקמה שתשתיק את זעקת הדם מן הארץ.

1. ונכפר להם הדם - עגלה ערופה

באורו של המהלך שרקמנו ביחס בין הארץ לשפיכות הדמים אשר עליה, ניתן להאיר שתי מצוות נוספות הקשורות בשפיכות דמים - עגלה ערופה וכיסוי הדם. עגלה ערופה היא מצוה הבאה כתגובה לשפיכות דמים:

פי ימצא חלל באדמה אשר ה' אלהיך נתן לך לרשתה נפל בפשעה לא נודע מי הפהו: ויציאו זקניו ושפטיו ומדויו אל הערים אשר סביבת החלל: והיה העיר הקרובה אל החלל ולקחו זקני העיר ההוא עגלת בקר אשר לא עבד בה אשר לא משכה בעל: והורדו זקני העיר ההוא את העגלה אל נחל איתן אשר לא יעבד בו ולא יזרע וזרעו שם את העגלה בנחל: ונגשו הפתנים בני לוי כי הם בחרו ה' אלהיך לשרתו ולברך בשם ה' ועל פיהם יהיה כל ריב וכל נגע: וכל זקני העיר ההוא הקרבים אל החלל ירחצו את ידיהם על העגלה הערופה בנחל: וזנו וזמרו ודינו לא שפכו את הדם הזה ועינינו לא ראו: כפר לעמך ישראל אשר פדיה ה' ואל תתן דם נקי בקרב עמך ישראל ונפשו להם הדם: ואתה תכפר הדם הנקי מקרבך פי תעשה הישר בעיני ה': (דברים כ')

כאשר נמצא הרוג שלא נודע מי הכהו, ולכן גם לא ניתן לכפר על שפיכת דמו בדרך המקובלת של שפיכת דם הרוצח על ידי גואל הדם, עורפים זקני העיר הקרובה לחלל עגלה בנחל הקרוב לעיר

הדומים והצומחים ובעלי החיים, ורק בארץ ישראל נשאר כח הבחירה כמו בראשית ההתחוללות, ולכן אינה סובלת את החטאים ומקיא אותם מתוכה. "ולא תקיא אתכם הארץ בטמאכם אותה" (ויקרא יח כח), וזאת היא רוממות מעלתה של ארץ ישראל, שאם כי לכאורה נראה שהיא ארץ ככל שאר הארצות, באמת אינו כן. כי היא ארץ חיים, ויש לה צלם אלוהים, מין צלם אלוהים שבאדם שמתגלה בכח הבחירה שלו; ועוד שם: "...אבל באדמת קודש של ארץ ישראל, שהיא עצמה בת בחירה, נאמר "והאדמה לא תתן את יכולה", היינו שהיא בעצמה לא תתן את יכולה, כי לא נסתלק ממנה כח הבחירה כמו שנסתלק משאר הארצות".

ומבקשים כפרה על שִׁפְךָ הדם הנקי. הכפרה מתבקשת על פי מה שראינו לעיל שאין לארץ¹⁸ כפרה ללא שפיכת דם הרוצח, ודם הנרצח לא ישקוט מזעקתו מתוככי האדמה אם לא ישפך דם תחתיו. שפיכת דם העגלה¹⁹ מהווה תחליף סמלי לשפיכת דם הרוצח.

אחת ההלכות המיוחדות בפרשיית עגלה ערופה הוא האיסור לעבד את המקום לאחר עריפת העגלה, "...אל נחל אשר לא יעבד ולא יזרע", ובלשון הרמב"ם:

הנחל שנערפה בו העגלה אסור בזריעה ועבודה לעולם שנאמר אשר לא יעבד בו ולא יזרע, וכל העובד שם עבודה בגופה של קרקע כגון שחרש או חפר או זרע או נטע וכיוצא באלו לוקה. ומותר לסרוק שם פשתן ולנקר שם אבנים, שזה כמי שארג שם בגד או תפרו שאינה מלאכה בגוף הקרקע, לכך נאמר לא יעבד ולא יזרע, מה זריעה בגופה של קרקע אף כל עבודה שנאסרה שם אינה אלא בגופה של קרקע. (הלכות רוצח ושמירת הנפש י' ט')

על פי המהלך שהצגנו, איסור עיבוד הקרקע נראה בהיר, וזהו עוד מקום בו התורה קיבעה במצוה את היחס הראוי לשפיכות הדמים. חלק מתהליך הכפרה לרצח מתבטא בכך שהארץ לא תתן את יכולה, ובמקום שבו שופכים את דם העגלה כדי לכפר על שפיכת הדם - ראוי שלא יזרעו ולא יעבדו והאדמה שם לא תצמיח דבר - כאשר גזר האלהים על האדמה ברצח הבל.

ז. ושפך את דמו וכסהו בעפר – כסוי הדם

ישנם כמה מקומות בתורה בהם ניתן למצוא נקודות דמיון בין שפיכת דמו של אדם - רצח, לבין שפיכת דם של בעלי חיים לשם אכילה. המקום הראשון הוא בפרשייה שכבר עיינו בה. בפרשת נח, ביחד עם האזהרה על נטילת חייו של אדם, נמצאת, באופן תמוה, אזהרה על אכילת אבר מן החי:

אֶף בָּשָׂר בְּנִפְשׁוֹ דָמוֹ לֹא תֹאכְלוּ: וְאֶף אֶת דְּמָמְכֶם לְנַפְשֹׁתֵיכֶם אֲדַרְשׁ מִיָּד כָּל חַיָּה אֲדַרְשׁנוּ וּמִיָּד הָאָדָם מִיָּד אִישׁ אָחִיו אֲדַרְשׁ אֶת נַפְשׁ הָאָדָם: שִׁפְךְ דָּם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָּךְ פִּי בְצִלָּם אֱלֹהִים עֹשֶׂה אֶת הָאָדָם: (בראשית ד', ד-ו)

חז"ל ובעקבותיהם המפרשים²⁰, מסבירים ש"בשר בנפשו דמו" פרושו שאסור לאכול אבר מן החי. כבר סמיכות זו מעלה חשד שיש קשר כלשהו בין בהמה לאדם בעניין נטילת נשמתם. תחושה זו הולכת ומתחזקת מעיון במקום אחר. בני ישראל במדבר נצטוו, שכל הרוצח לאכול בשר בהמה צריך לשוחטו באוהל מועד, על מנת שדם הבהמה יזרק על המזבח. במבט ראשון אין למצוה הזו כל קשר לעניננו,

18. אמנם פה מוזכרת בקשת כפרה על עם ישראל, אך לאורך כל המקורות נראה שזוהי כפרה דו-צדדית, לרוצח ולארץ. אצל קין "ארוור אתה מן האדמה", בפרשיית גואל הדם "ולארץ לא יכופר לדם אשר שופך בה".

19. למה דווקא עגלה? ייתכן מפני שגזירת המיתה בעולם קשורה בחטא העגל, עיין עבודה זרה ה, ע"א, ולאורו במדרש: "שאל עובד ומפני מה כל הקרבנות זכרים וזו נקבה א"ר איבו משל לבן שפחה שטינף פלטיין של מלך אמר המלך תבא אמו ותקנת את הצואה כך אמר הקב"ה תבא פרה ותכפר על מעשה העגל" (במדבר רבה [וילנא] פרשה יט ד"ה ח).

20. רש"י שם: בשר בנפשו – אסר להם אבר מן החי, כלומר כל זמן שנפשו בדמו לא תאכלו הבשר.

שהרי טעמה מפורש במקום, והוא קשור לכאורה בעבודה זרה²¹. אך ישנו צמד מילים שמשך את תשומת ליבנו:

**אִישׁ אִישׁ מִבֵּית יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יִשְׁחַט שׁוֹר אוֹ כֶּשֶׁב אוֹ עֹז בַּמִּחְנֶה אוֹ אֲשֶׁר יִשְׁחַט מִחוּץ לַמִּחְנֶה:
וְאֵל פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד לֹא הִבִּיאוּ לְהַקְרִיב קָרְבָּן לַה' לִפְנֵי מִשְׁפַּח ה' דָּם יִחָשֵׁב לְאִישׁ הַהוּא דָּם
שִׁפְףָּ וְנִקְרַת הָאִישׁ הַהוּא מִקְרָב עִמּוֹ: (ויקרא י"ז ג'-ד')**

הביטויים "דם שפך" או "דם יחשב" מצלצלים באזנינו כביטויים הלקוחים משפיכות דמים בין בני אדם, ואכן רש"י במקום מסביר את הביטוי במשמעות של חיוב מיתה, ומוסיף ומדייק במילות התורה שמקבילה מעשה זה לשפיכת דם-אדם:

דם יחשב - כשופך דם האדם שמתחייב בנפשו

רש"י מסביר שהביטוי שנבחר על מנת לציין את עונשו של מי שעבר על דברי התורה אינו מקרי, ומסתתרת בו משמעות כפולה; גם גזר דינו של העבריין, אך גם הבעת עמדת התורה ביחס למעשהו, ואדם זה, שבסך הכל שחט בהמה שלא על פי הוראת התורה, נחשב כאילו שפך דם אדם! נראה שרש"י נדרש להקשר של הביטוי "דם יחשב" שמופיע במקרא בהקשר לחיוב על דמו של אדם, "אין לו דמים", וגם לביטוי "דם שפך", שמזכיר מציאות של הריגת אדם²².

מה פשר ההקבלה הזו בין דם בעלי החיים לדם האדם, הרי שחיטת בעלי חיים לאכילה מותרת ושפיכת דם האדם הינה מעשה שפל ואכזרי?!

על מנת להבין ענין זה עלינו להביא תזכורת קצרה. מיד עם בריאת העולם מגדיר הקב"ה את היחסים בין המינים בעולם, לאדם ולבעלי החיים מותר לאכול מן הצומח אך לא אחד מן השני.

**וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים הִנֵּה נַתַּתִּי לְכֶם אֶת כָּל עֵשֶׂב זֶרַע עֹשֶׂב זֶרַע אֲשֶׁר עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ וְאֶת כָּל הָעֵץ אֲשֶׁר
בּוֹ פְרִי עֵץ זֶרַע וְרֵעַ לְכֶם יִהְיֶה לְאֹכְלָהּ: וְלִכְל כִּתֵּי הָאָרֶץ וְלִכְל עוֹף הַשָּׁמַיִם וְלִכְל רֹמֵשׁ עַל
הָאָרֶץ אֲשֶׁר בּוֹ נֶפֶשׁ חַיָּה אֶת כָּל יֶרֶק עֹשֶׂב לְאֹכְלָהּ וַיְהִי כֵן: (בראשית א', כט-ל)**

לאחר ההתרסקות המוסרית של דור המבול מייצב הקב"ה קו מוסרי חדש, לבני האדם מותר לאכול את בעלי החיים, מתים בלבד, ולבעלי החיים מותר לאכול אחד את השני אך לא את בני האדם:

כָּל רֹמֵשׁ אֲשֶׁר הוּא חַי לְכֶם יִהְיֶה לְאֹכְלָהּ כִּינֶרֶק עֹשֶׂב נַתַּתִּי לְכֶם אֶת כָּל: (בראשית ט', ג)

21. בתורה, מיד לאחר הפסוקים שהבאנו כאן, מופיע הטעם: "לִמְעַן אֲשֶׁר יָבִיאוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת זִבְחֵיהֶם אֲשֶׁר הֵם זֹבְחִים עַל פְּנֵי הַשָּׂדֶה... וְלֹא יִזְבְּחוּ עוֹד אֶת זִבְחֵיהֶם לְשָׂעִירִם אֲשֶׁר הֵם זֵנִים אֲתָרִיהֶם...". והרמב"ן במקום מרחיב בהסברו.

22. גם חז"ל במדרש על הריגת זכריה שהזכרנו לעיל בהערה 12 מקבילים בין הריגתו לשחיטה: "שמונים אלף פרחי כהונה נהרגו על דמו של זכריה... ולא נהגו בדמו לא כדם צבי ולא כדם איל, תמן כתיב (ויקרא י"ז): 'ואיש איש מבית ישראל, אשר יצוד ציד חיה וגו' וכסו בעפר' ברם הכא כתיב (יחזקאל כ"ד): 'כי דמה בתוכה היה על צחיח סלע שמתהו לא שפכתהו על הארץ לכסות עליו עפר', וכל כך למה? (יחזקאל כ"ד) 'להעלות חמה לנקום נקם נתתי את דמה על צחיח סלע לבלתי הכסות'".

היתר זה ניתן לאדם על פי שיקול אלוקי מדוקדק של התפתחות המוסר האנושי על מנת שלא יוצרו בו עיוותים כך מסביר הרב בחזון הצמחונות והשלום:

אין ספק בדבר, שאילו היה אסור הריגת בעלי חיים מפורסם פרסום דתי ומוסרי, מצד הרגש הטהור של הצדק האלהי, הראוי להתפשט על כל היצורים עד כדי להכיר קדושה של מתנות אלהים בכל חיי החיים, בכל האנושות כולה, לעת עתה, שאין המצב המוסרי מתוקן כלל, ורוח הטומאה טרם עבר מן הארץ, אין ספק שהיה הדבר גורם תקלות רבות. התאווה הבהמית לאכול בשר, כשהיתה מתגברת, לא היתה אז מבחנת בין בשר אדם לבהמה, כיון שעל כל פנים גם את נפש הבהמה היה קובע בדרך של איסור והפרת חוק, וחזון מאוד נפרץ היה אז הריגת וזביחת בני אדם כדי לאכול את בשרם. אכילת בשר אדם היתה כל כך טבעית עד שלא היה בשום אופן מוצא את הגיעול הטבעי, שהאנושות המתוקנת מוצאה בה עכשיו, בשעה שנפרץ פרץ רחב בין האדם לבהמה, בערך חייהם ושיווים. (עמוד י"ד)

עתה נוכל להבין את דברי רש"י ואת הרמב"ן²³, שבעקבות רש"י מקשר אף הוא את הביטוי "דם שפך" לעניין שפיכות דמים ומרחיב מעט את הסברו:

וטעם דם יחשב - ממעשה בראשית²⁴, יאמר, הנה בכל בעלי חיים זולתי אדם עשיתי דמם כמים ולחומם כגללים, כמו שאמר (שם ט', ג) כירק עשב נתתי לכם את כל, אבל אם ישחט מחוץ למחנה יחשב כשופך דמים. (רמב"ן, ויקרא י"ז, ג-ד)

לפי דבריהם של רש"י והרמב"ן, קרובה שחיטת בעלי חיים לשפיכת דם האדם ורק ההקפדה על שחיטה כהלכתה מסמנת את ההבדל. ללא שפיכת הדם על המזבח²⁵, שחיטת הבהמה חוזרת למעמדה הקדום קודם דורו של נח ונחשבת כשפיכות דמים, שהרי קודם דורו של נח שפיכת דם האדם ודם בעלי החיים היו שוות וכל נטילת נשמה היתה אסורה.

מצוה זו אינה יחידה בתחום זה, ישנן מצוות נוספות, שמגבילות את נושא שחיטת בעלי החיים - חובת השחיטה, איסור אכילת דם, מצוות כיסוי הדם בחיות ועופות, והחובה לזרוק דם בהמות על גבי המזבח²⁶. השינוי המוסרי שבא לאחר דור המבול מסוכן מפני שהוא פותח פתח בתחום נטילת הנפשות, על כן הוא מצריך הצבת גבולות ברורים בנושא חמור זה. לכן, מיד עם ההיתר לאכילת בעלי חיים

23. ויקרא י"ז, ד.

24. בראשית א', כט-ל: "ויאמר אלהים הנה נתתי לכם את כל עשב זרע זרע אשר על פני כל הארץ ואת כל העץ אשר בו פרי עץ זרע זרע לכם יהיה לאכלה: ולכל חית הארץ ולכל עוף השמים ולכל רומש על הארץ אשר בו נפש חיה את כל ירק עשב לאכלה ויהי כן".

25. ניתן להקביל ענין זה לאחיזה בקרנות המזבח, כמו שזריקת הדם על גבי המזבח מכפרת על שחיטתו כך גם האחיזה בקרנותיו, ואולי משמעות האחיזה במזבח היא כבקשת רחמים חריגה, כמו הסיפור על העגל שנחבא בשיפולי גלימתו של רבי, שאפילו שבדין נשחט היה עליו להצילו: "דההוא עגלא דהו קא ממטו ליה לשחיטה אזל תליא לרישיה בכנפיה דרבי וקא בכי אמר ליה זיל לכך נוצרת אמרי הואיל ולא קא מרחם ליתו עליה יסורין וע"י מעשה הלכו יומא חד הוה קא כנשא אמתיה דרבי ביתא הוה שדיא בני כרוכשתא וקא כנשא להו אמר לה שבקינהו כתיב ורחמיו על כל מעשיו אמרי הואיל ומרחם נרחם עליה כולהו" (בבא מציעא פה, ע"א).

26. מצוה זו בוטלה עם הכניסה לארץ ונשארה רק בשחיטת קודשים. עיין דברים פרק יב כב; דברים רבה (וילנא) פרשה ד. סיבות לדבר ניתן למצוא: רמב"ן שם, ובחזון הצמחונות והשלום עמ' כ"ג: "אם היתה הבושה מתחלת להרשם בשחיטת הבהמות הביתיות היתה פועלת פעולה נגדית, להתרגל לעבור על הרגש של המוסר הפנימי, יותר ממה שהיתה יכולה לפעול על המניעה הגבוהה באחריות הימים".

מצווה הקב"ה את נח ובניו על איסור אבר מן החי ועל איסור שפיכת דם אדם²⁷, ולכן נצטוונו בתורה על המצוות הללו. לעיל, ראינו איך רעיון זה מתבטא בפרשנים בחובת זריקת הדם. להלן נראה כיצד הוא מתבטא גם במצות כיסוי הדם:

וְאִישׁ אִישׁ מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל וּמִן הַגֵּר הַגֵּר בְּתוֹכְכֶם אֲשֶׁר יָצוּד יָצִיד חַיָּה אוֹ עוֹף אֲשֶׁר יֵאָכֵל וְשָׁפַךְ אֶת דָּמוֹ וְכִסְּהוּ בְּעֵפֶר: כִּי נֶפֶשׁ כָּל בְּשָׂר דָּמוֹ בְּנַפְשׁוֹ הוּא וְאָמַר לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל דָּם כָּל בְּשָׂר לֹא תֹאכְלוּ כִּי נֶפֶשׁ כָּל בְּשָׂר דָּמוֹ הוּא כָּל אֲכָלְיוֹ יִפְרֹת:

יש בכיסוי דם החיה מעין ניגוד לדם האדם שלשפיכתו אין כיסוי. גם נטילת נשמה מבעלי חיים אינה מוסרית במקור, אך, כמו שראינו, לאחר המבול הקב"ה מייצב את העולם על קו מוסרי חדש מותרת שחיטת בעלי חיים לצורך אכילה. אחד השרידים לאיסור נטילת נשמה מבע"ח הוא כיסוי הדם, כמו שמופיע בדברי הרב בחזון הצמחונות והשלום:

כיסוי דם החיה והעוף היא כמו מחאה אלהית לעומת ההיתר, התלוי ביסודו במצב הנפש המקולקלת של האדם, כי יצר לב האדם רע מנעוריו. ונפשו זאת אומרת אכלה בשר, כי תאוה לאכול בשר, וגם אוכלת בשר בכל אות נפשה, באין שום רעיון של התנגדות פנימית, מצד רגש הטוב והצדק. אמרה תורה, כסה הדם, הסתר בושתיך ורפיון מוסריותך אף על פי שלא הגיע האדם עדיין לדרגתו הראויה לו, לתת למוסר נשגב כזה מהלכים בחיים המעשיים בפועל, ולא בא עדנה עד גבול החסידות של ההערה השכלית הזאת, להשכיל ולחוש יפה, שאין ליטול חייה של כל נפש חיה ומרגשת, מפני צרכו ותאוה. אמנם הפעולות האלהיות, המצוות, תעשינה דרכן, לעשות את ההכנה המוסרית, שתוכל לצאת אל הפועל בבא עתה... וזאת משוערת היא יפה בדעתו של אל דעות, יוצר רוח האדם בקרבנו. די לנו באיסור דם החמור, המעורר על כל פנים שאין שפיכת דמים מדה מוסרית הוגנת לאדם. (חזון הצמחונות והשלום, עמוד כ"ג)

כיסוי דם החיות הנשחטות הוא כיסוי על בושת האדם בשפכו את דם החיה ובנטלו את נשמתה, אך בעוד שקין ניסה לכסות את דם אחיו ולא הסכים הקב"ה בידו, בשחיטת חיה ועוף כיסוי הדם הוא ציווי אלקי, המפצה על ההיתר הזמני שניתן לאכילת בשר בעלי חיים.

הנקודה בכיסוי דם בעלי החיים ההפוכה לנסיון הרוצח לכסות על דם קרבנו, טמונה בפרטי מצוות כיסוי הדם:

כלל אמר רבן שמעון בן גמליאל: דבר שמגדל בו צמחין - מכסים בו, ושאינו מגדל צמחין - אין מכסין בו. (חולין פרק ו' משנה ז')

27. כך מסביר הרמב"ן (בראשית ט', ו) בפרשת נח את סמיכות ההיתר לאכול בעלי חיים לאזהרה על נטילת נפש האדם: וזה טעם הזכירו איסור שפיכת דמים בכאן מפני היתר השחיטה שהיה המנהג לשפוך דם, כי על דעת רבותינו (סנהדרין נו, ע"ב) כבר הזוהר אדם הראשון בזה, אבל מפני השחיטה הוצרך לומר התרתי לכם לשפוך דם כל חי זולתי דמכם שיהיה אסור לכם ולכל החיים שלא יהיה להם טבע לשפוך אותו.

שפיכת דם האדם מנוגדת למוסר האלקי ולה מגיבה הארץ בעקרות, ובהיפוך לזה צריך לכסות את דם החיות בדבר שמצמיח להורות על ההיתר האלקי לשפוך ולכסות דם זה. באדם, "לארץ לא יכופר" והארץ תפסיק להצמיח, כמו שראינו אצל קין ובעגלה ערופה, אך בחיות ועופות, שפיכת הדם מתכסה על ידי האדמה ונדרשת דוקא אדמה מצמיחה²⁸.

ה. שיהיה נוקם ונוטר

על פי מה שראינו עד כאן, יש בנקמה ענין עמוק מאוד. אולם עדיין נראה שהתורה, שדרכיה דרכי נעם, סותרת את עצמה, שהרי כל תינוק ותינוקת יודעים לשנן את הציווי "לא תיקום ולא תיטור", איך אם כן מצווה התורה על נקמה? הרמב"ן בפרושו התייחס לסתירה לכאורה הזו:

וענין הנקימה והנטירה, כבר פירשוהו רבותינו²⁹ שהוא בדבר שאין בו חיוב ממון, השאילני מגלך השאילני קרדומך. כי בדבר שנתחייב לו חברו ממון כגון בנזיקין וכיוצא בהן, אינו מחוייב להניח לו אבל יתבענו בבית דין וישולם ממנו מפסוק³⁰ כאשר עשה כן יעשה לו, והוא מעצמו חייב לשלם כאשר ישלם מה שלוה או מה שגזל. וכל שכן בענין נפש, שיהיה נוקם ונוטר לו עד שיגאל דמי אחיו מידו, על פי בית דין המורים במשפטי התורה.

עולה מדברי הרמב"ן שאיסור נקימה ונטירה הוא ביחס לדברים אוריריים, בדיבורים וברגשות, שאין בהם עניני ממון או נפשות, אך בעניני ממון האדם לא מצווה לוותר, להיפך, יתבע את בעל דינו בבית הדין וכן בגאולת דם שחמורה הרבה יותר.

אך למרות הברור העמוק והארוך שעשינו, ומודל הנקימה שאליה הגענו, עדיין המילה 'נקמה' מעוררת בנו שאט נפש מוסרית והופעתה בתורתנו הקדושה מציתה בנו התקוממות פנימית, איך ייתכן שהתורה מצווה אותנו במצווה שאנו פוגשים אותה רק אצל עמים פראיים מתורבתים?

28. **ענין הגאולה:** גאולת הדם היא ענין משפחתי כמו שמתבטא הדבר בהלכה ברמב"ם (הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק א הלכה ב): "מצווה ביד גואל הדם שנאמר גואל הדם הוא ימית את הרוצח, וכל הראוי לירושה הוא גואל הדם, לא רצה גואל הדם או שלא היה יכול להמיתו או שאין לו גואל דם בית דין ממיתין את הרוצח בסייף". הביטוי גאולה מופיע בתורה פעמים רבות בהקשר של קרבה משפחתית כמו שרואים בייבום, מעילה, ובגאולת עבדים, בתים וקרקעות. הגאולה היא החזרת נכסי המשפחה, במובן הרחב, למקומם. גם כאן ניתן לראות שההרוג לא חסר לעצמו אלא למשפחתו לדורותיה, ולכן מצווה הגואל לגאול את דמו מזעקתו שזועק, להשקיט ולכפר על שפיכתו על ידי שפיכת דם הרוצח. המשמעות המשפחתית של שפיכת הדם נמצאת במדרש (בראשית רבה (וילנא) פרשה כב ד"ה ט רבי יהושע): "רבי יודן ורבי הונא ורבנן, רבי יודן אומר דם אחיך אין כתיב כאן אלא דמי אחיך דמו ודם זרעיותיו, רבי הונא אומר (מלכים ב ט) את דמי נבות, דם נבות ודם בניו אין כתיב כאן, אלא את דמי נבות ואת דמי בניו, דמו ודם זרעיותיו, רבנן אמרין (ד"ה ב כד וכן שמואל ב ג כז) וימת בדם יהודיע אין כתיב כאן, אלא בדמי יהודיע דמו ודם זרעיותיו". רעיון דומה מופיע במשנה בסנהדרין (פרק ד', משנה ה): "כיצד מאיימין את העדים? על עדי נפשות, היו מכניסין אותן ומאיימין עליהן: שמה תאמר מאומד ומשמועה, עד מפי עד, ומפי אדם נאמן. שמה אי אתם יודעין שסופנו לבדוק אתכם בדרישה ובחקירה. הווי יודעין שלא כריני ממונות דיני נפשות. דיני ממונות - אדם נותן ממון ומתכפר לו, דיני נפשות - דמו ודם זרעותיו תלויין בו עד סוף העולם, שכן מצוינו בקין שהרג את אחיו, שנאמר (בראשית ד') דמי אחיך צעקים, אינו אומר דם אחיך אלא דמי אחיך - דמו ודם זרעותיו. דבר אחר: דמי אחיך - שהיה דמו מושלך על העצים ועל האבנים".

29. תורת כהנים קדושים, ד' א.

30. ויקרא כ"ד, יט.

קונפליקט כזה מלווה אותנו גם במושגים נוספים בהם מתעוררת לנו סתירה, ראשונית לפחות, בין המוסר הפנימי שלנו לבין מה שנראה שמצאנו בתורה. המילה נקמה, כמו כיבוש וגזענות, היא מילה שלא נעימה למשמע אזנינו. בכל הקונפליקטים האלו אנו צריכים לעשות בירור עמוק של המושגים על מנת להבין למה בדיוק התכוונה התורה, וכן לברר מה מוסרי באמת, ומה 'עושה קולות' של מוסרי ונראה כך רק בהתבוננות ראשונית ושטחית. מושג הנקמה עטוף בהמון קליפות, כי אנו לרוב אנו פוגשים אותו לא דרך מקורות תורניים, ואת הקליפות הללו צריך להסיר³¹ על מנת להבין את משמעותה האמיתית והמוסרית של הנקמה.

הרמב"ן שראינו לעיל על "לא תיקום" מצמיד לחובה לגאול דם, כמעט ברמז, הגבלה קטנה אך משמעותית: "על פי בית דין המורים במשפטי התורה", ומעין זה אומר בהשגות על ספר המצוות לרמב"ם: "שיבקשנו גואל הדם וירדוף אחריו וינקום נקמתו ממנו, שיביא אותו לבית דין ויומת כמשפטו"; יש מצוה לנקום, אך אין מקום לנקמה מיידית ספונטנית מתוך התפרצות רגשות ועל הנקמה להיות באישור ומתוך בירור של בית הדין. בזה נבנה לנו נדבך נוסף ביחס לנקמה – הנקמה מעמידה את משפט הצדק האלוקי על מכוננו בעולם ומתוך כך מתקנת את החברה רק כאשר היא באה בצורה מפוקחת ומבוקרת, לשם הצדק ומתוך משכן הצדק של בית הדין הגדול בירושלים, וכך אומר הרב חרל"פ על נקמת ישראל מהעמים:

נקמה שבאה מצד אהבת הנצחון העצמי נקמה פסולה היא, ונקמה הבאה מצד אהבת נצחון הצדק נקמה קדושה היא. (מעניי הישועה חלק א כח עמ' נג "הנקמה העתידה")

דברים מעין אלו, על נקמה שצריכה להעשות מתוך קור רוח ורצון להשכין צדק אלוקי בעולם, ולא מתוך רגשות נקמות אישיים, אומר הרמב"ם במקום אחר:

וראוי למנהיג המדינה אם היה נביא להתדמות בתארים האלה, וייעשו על ידו פעולות אלו במידה ובמי שראוי לכך, לא מתוך סתם התפעלות, ולא ישחרר מוסרות הכעס, ואל יתן להתפעלויות להשתרש בו כי כל התפעלות רעה. ויהיה פעמים למקצת בני האדם רחום וחנון ולא מתוך סתם רגישות וחמלה אלא כפי הראוי, ויהיה פעמים למקצת בני האדם נוקם ונוטר ובעל חימה כפי הראוי להם ולא מתוך סתם כעס³², עד שיצוה לשרוף בן אדם³³ והוא בלתי כעוס ולא רגוז ולא שונא לו אלא כפי שיראה לו שהוא חייב, ותהיה מגמתו להפיק מה שיש באותה הפעולה מן התועלת הגדולה לבני אדם רבים.

התבונן נא בפסוקי התורה כאשר צוה להשמיד שבעה עממים ואמר 'לא תחיה כל נשמה' סמך לכך מיד ואמר 'למען אשר לא ילמדו אתכם לעשות ככל תועבתם אשר עשו לאלהיהם וחתאתם לה' אלהיכם', אמר אל תחשוב כי זו אכזריות או שאיפת נקמה³⁴, אלא היא פעולה שמחייבת אותה המחשבה האנושית, לסלק כל מי שסטה מדרכי הצדק, ולפנות את כל

31. ואולי זה מה שעושה המוסר המערבי, אלא שהוא הרחיק לכת בקיצוניותו. הנחה זו דורשת מאיתנו בירור מתמיד ומעמיק בענייני מוסר והומניזם.

32. אלו מידותיו של הקב"ה כמופיע במדרש (בראשית רבה פרשה מט, ד"ה האף תספה צדיק): 'ר' ור' יונתן, ר' אמר בשר ודם חמה כובשתו אבל הקב"ה כובש את החמה: 'נוקם ה' ובעל חמה' (נחום א', ב), ר' יונתן אמר בשר ודם קנאה כובשתו אבל הקב"ה כובש את הקנאה 'אל קנאו ונוקם' וגו' (שם).

33. שריפת אדם – העולם התקדם מוסרית, בזכות מוסר ישראל שחילחל באומות, ומעשה כזה נחשב לאיום ונורא, אך העיקרון של "נפש תחת נפש" נותר על כנו, אם כי בלבוש עדין ככל שניתן, חסד שבדין.

34. כמובן שהרמב"ם מדבר כאן על הנקמה הפסולה, האישית, שהרי לעיל אמר 'ויהיה פעמים למקצת בני האדם נוקם ונוטר'.

המעצורים המעכבים מלהגיע אל השלמות שהיא השגתו יתעלה³⁵. (מורה הנבוכים
לרמב"ם חלק א פרק נד)

מדברי הרמב"ם ניתן ללמוד שהמוסר בכללותו הוא שיקול של צדק ולא רגשנות מתחסדת. לעיתים יש לעשות דברים שנראים כלפי חוץ, כאשר הם מנותקים מהקשרם, אכזריים וחסרי רחמים, אך הם נחוצים וצודקים. ומי שלא יעשה דברים אלו ויעדיף לוותר עליהם הוא בעל מוסר כלפי חוץ, אך חסר רחמים באמת, רוממות הצדק בגרונו ועקב כך חרב פיפיות בידו.

כך גם לעניננו, הנקמה ברוצח היא מצווה ואסור לוותר עליה משום שעל ידה נעשה צדק אלוקי בעולם, ש"שופך דם האדם... דמו ישפך". לא מתוך להט ריגשי של זעם ניגשים להעניש את הרוצח, אלא מתוך שאיפת צדק אלוקית שהוטבעה בעולם בימי בראשית, אלא שלצערנו היא מופיעה באנושות עטופה בקליפות של כעס ופורקן יצרי.

הרמב"ם מוסיף ומשלב גם את ההרתעה כמרכיב בנקמה. הנקמה, אמנם, יש בה ענין עצמי, אך בסופו של דבר יוצא שהיא חלק ממערכת משפטית שמטרתה לשמור על חברה תקינה שניתן יהיה לחיות בה, ונועדה להרתיע את הרוצחים הפוטנציאליים הבאים שלא יוציאו את זממם לפועל, וכך כותב הרמב"ם:

הרי שלא הרגם המלך ולא היתה השעה צריכה לחזק הדבר הרי בית דין חייבין מכל מקום להכותם מכה רבה הקרובה למיתה ולאסור אותן במצור ובמצוק שנים רבות ולצערן בכל מיני צער כדי להפחיד ולאיים על שאר הרשעים שלא יהיה להם הדבר לפוקה ולמכשול לבב ויאמר הריני מסבב להרוג אויבי כדרך שעשה פלוני ואפטר. (הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק ב הלכה ה)

עולה מדבריו של הרמב"ם, שאמנם ביסוד היחס לשפיכות הדמים עומד ענין פנימי יותר, אלא שההרתעה כרוכה בעקבו. הרמב"ם פוסק, שכאשר העולם לא הולך במהלכו התקין, אנו רשאים לשמר את התוצאה החיובית של הריגת הרוצח לשם שמירה על חי חברה תקינים, ומותר לנו לדון רוצח למוות גם לא על פי דיני התורה³⁶.

9. הרלוונטיות של גואל הדם

הדין בו עסקנו לאורך כל המאמר מדבר על מקרה פרטי, כאשר אדם רצח אדם אחר, במזיד או בשגגה. לכאורה, איזו רלוונטיות יכולה להיות למאמר לימינו?

35. אי אפשר שלא להביא את המשך דברי הרמב"ם שם, על ההשלכות היוצאות ממוטיבציה של צדק שלא נגועה בנקמות אישית: "ועם כל זה ראוי שיהיו פעולות הרחמנות והסליחה והחמלה והחנינה באים מצד מנהיג המדינה הרבה יותר מפעולות העונשין, כי כל שלוש עשרה מדות הללו מדות רחמים פרט לאחת והיא 'פוקד עון אבות על בנים' (שמות לד ז), כי אמרו 'ונקה לא ינקה' ענינו ושירוש אינו משרש ממה שנאמר 'ונקתה לארץ תשב' (ישעיה ג', כו)".

36. אולי מסיבה זו הזכיר הרמב"ם את הטעם ההרתעתי רק בהלכה הזו ולא בפירוט כל דיני רוצח שקדמו לה.

אחת הבעיות הנובעות מתקופת הגלות הארוכה אשר עברה על עמינו, היא שאין לנו הלכות לכלל, אלא הלכות לפרטים. מאז ימי המלכים, למעט הבלחות קצרות בתקופת בית שני, אין לעם ישראל ממלכה ריבונית עצמאית, אלא הוא נתון בעול זרים או מפוזר בין האומות. במצב כזה, יצא שענייני הכלל כמעט ולא עולים בתורה שבעל פה, אלא ניתן למוצאם בעיקר בספרי המקרא השונים. היום, כאשר עם ישראל שב מגלותו, קשה למצוא הלכות ברורות כיצד לנהוג בתחומים רבים שנחשפנו עליהם. אחת הצורות להתמודד עם החוסר הזה בהדרכה לכלל הוא עיון בתנ"ך וחיפוש של עקרונות מהותיים. עיקרון כזה אם ימצא, יכון אותנו מה נדרש מאיתנו גם ללא הלכה ברורה וחותכת, שכמוה לא נמצא.

לאורך כל המאמר ניסינו לברר את העקרון העומד ביסוד הנקמה וביסוד מצוות גאולת הדם. ראינו שעיקרון זה הולך וחורז את פרשיות התנ"ך והמדרשים ומופיע במקורות ההלכה והטבע האנושי. עקרון זה לא הופיע רק בין פרטים, אלא גם במערכות יחסים כלליות ולאומיות. כך ראינו בסיפור דוד והגבעונים³⁷ וכך מצאנו גם ברשב"ם³⁸ על פרשת האזינו. עתה נבוא להשליך את העקרון הזה על המציאות המורכבת שבימינו, ולמצוא בו הדרכה כללית לאומה.

במציאות המלחמתית המורכבת בה צה"ל לוחם כיום, אנו מוצאים שלושה אופנים של חיסול מחבלים-רוצחים, אחד קודם ביצוע מעשה הנפשע ושניים אחריו. הראשון 'פצצה מתקתקת', עצירת מחבל בדרך לביצוע פיגוע. זו מניעה ישירה של פגיעה בחיי אדם, והיא הקרובה ביותר לקיפוח חיי אויב תוך כדי מלחמה, ועל כן אמצעי זה ניתן להפעלה בידי הצבא ללא עוררין. האופן השני הוא הריגת מחבל לשם הרתעה, זוהי מניעה עקיפה, שיש שדורשים בשבילה לשפוט את המחבל, שהרי כל העונשים במערכת המשפט ניתנים לשם הרתעה. אמנם, סביר להניח שבית המשפט לא יטיל על המחבל עונש מוות, אך אין זה משנה, ועל הצבא להביא את המחבל לבית המשפט בחיים. האופן השלישי, שבו עוסק מאמרנו, הוא הנקמה, הריגה לשם נצחון הצדק האלוקי בעולם, ש"שופך דם האדם דמו ישפך", וכמו שראינו בדברי הרשב"ם: "יקנח דם עמו מן האדמה על ידי שפיכת דם אויבים". בציבור ובתקשורת הנקמה נשללת בדרך כלל מקיר לקיר ורואים בה מעשה אכזרי ופרמיטיבי. המוסר המערבי הוא תועלתני ולא מוחלט, לכן ניתן למצוא בו את ההרג לשם מניעה, ישירה או עקיפה, אך אין בו הרג לשם נקמה, לשם השבת גמול הרוצח בראשו, שזה מה שדורש הצדק האלוקי כפי שטבע הקב"ה בעולם בראשיתו.

העולם עדיין לא הגיע לרמה הנעלה המוסרית הגבוהה ש"לא ישא גוי אל גוי חרב", ונכון לעכשיו יש לנו לאחוזו בחרב, כי "כל המרחם על אכזרים" במוסר כפול, צבוע ומתחסד, הרי שלטווח ארוך הוא "מתאכזר לרחמנים". אל לה ליד האוחזות בחרב להפחידנו מקוללים מוסריים, אלא ודאי שמי שיהיה מוסרי יותר באישיותו, בתודעתו ובמוטיבציה שלו, הוא יהיה מוסרי יותר בחרבו.

לאור מה שראינו לעיל, על המדינה, בעזרת מערכת משפט ישראלית זקופת קומה, לשלוח את הצבא לנקום את דם הרוגיה מיד המחבלים בצורה רשמית וממלכתית, ועל ידי כך להשיב את הצדק האלוקי לעולם ולהשיג גם תועלת קיומית על ידי יצירת הרתעה.

37. לעיל, הערה 12.

38. וכפר אדמתו עמו - יקנח דם עמו מן האדמה על ידי שפיכת דם אויבים, כדכתיב ולא רץ לא יכופר בדם אשר שופך בה כי אם בדם שפכו.